

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης ἀνήκει στὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς μετανάστευσης στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ συνδυάζεται μὲ τὶς πρῶτες ἑλληνικὲς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, τὰ μεταξουργεῖα Δουρούτη στὴ νότια Πελοπόννησο. Οἱ ἰταλοὶ τεχνίτες ποὺ θὰ πλαισιώσουν αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχείρημα εἶναι φορεῖς μιᾶς τεχνικῆς ἐξειδικεύσεως καὶ ταυτόχρονα μετέχουν σ' ἓναν πλατὺ ἰδεολογικὸ χῶρο, διαμορφωμένο μέσα ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ζυμώσεις τοῦ ἀγῶνα τῆς ἰταλικῆς παλιγγενεσίας (Risorgimento). Ἀντιπροσωπεύουν δηλαδὴ ἓνα ἰταλικὸ κοινωνικὸ στρώμα —εἰδικευμένοι τεχνίτες ἀστικῆς προέλευσης— ποὺ ἀνάλογό του δὲν ἔχει ἀκόμη διαμορφωθεῖ στὸ ἑλληνικὸ κράτος τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἰταλῶν τεχνιτῶν στὸ νέο τόπο ἐγκατάστασης εἶναι δυνατὴ ἐφόσον ἀξιοποιηθοῦν τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τους: ἡ τεχνικὴ ἐξειδίκευση καὶ ἡ ἔντονη πολιτικοποίηση. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ συγκεκριμένη ζήτηση ἐργασίας, καθὼς καὶ ὁ ἰδεολογικὸς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔθνικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶναι οἱ δύο χῶροι ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους.

Τὸ συγκεκριμένο δεῖγμα παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες στὴ μικροϊστορικὴ ἀνασύστασή του. Θὰ ἐξετάσουμε ὡς παράδειγμα τὸ ζεῦγος τῶν ἀρχιτεχνιτῶν τοῦ μεταξουργεῖου Δουρούτη στὴ Σπάρτη. Ἡ ἱστορία του ἀναδεικνύει τοὺς διαφορετικοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία, οἱ ὁποῖοι θὰ ὀδηγήσουν τὸ ζεῦγος τῶν Ἰταλῶν στὴν περιθωριοποίησή του στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ἡ πρῶτη ἑλληνοἰταλικὴ σχέση ἐξαρτημένης ἐργασίας ἀποτυχαίνει καὶ λίγο ἀργότερα τὰ ἰταλικά ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ '48 βουλιάζουν, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα φαίνεται νὰ ἔχουν μικρὸ ἰδεολογικὸ ἀντίκτυπο παρὰ τὴ σύγχρονη εἰδησιογραφικὴ κάλυψη.

Ἡ λειτουργία τῆς πρῶτης μεταξουργίας τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Δουρούτη στὴ Σπάρτη τὸ 1836¹ συνιστᾷ μιὰ πρῶτη ὀργανωμένη προσπάθεια «μεταφο-

1. Βλ. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐκβιομηχάνισης*, Ἀθῆνα 1986,

ρᾶς τεχνολογίας» στο νεοελληνικό κράτος που συνοδεύεται και από την ἐγκατάσταση ειδικευμένων ἰταλῶν τεχνιτῶν στὴν κατεργασία τοῦ μεταξιῦ. Οὐσιαστικά πρόκειται γιὰ ἓνα πρῶτο στάδιο ἐξέλιξης τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐμπειρικὴ τεχνικὴ στὴν ἐιδικευμένη τεχνικὴ πού συνοδεύει μία ὀρθολογικότερη ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ὁ ἐμπορικός οἶκος Δουρούτη πού ἀναλαμβάνει αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸ ἐγχεῖρημα ἔχει ἤδη μακροχρόνια οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἴταλία, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἡ ἐπιχειρήση προωθεῖ τὴν ἐξαγωγή πρῶτων ὑλῶν ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο στὴν Ἀγκώνα, ὅπου ἡ οἰκογένεια Δουρούτη κατέχει καὶ τὸ προξενικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιπροσώπευσης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ ἀναζήτηση τεχνολογίας γιὰ τὸ πρῶτο σημαντικὸ μεταξουργεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν φυσικὸ νὰ ὀδηγήσει στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Ἡ παραγωγή τοῦ μεταξιῦ παρουσιάζει μεγάλη ἀνάπτυξη ἐκεῖ καὶ περιλαμβάνει ὅλες τὶς διαδικασίες, ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τοῦ κατὰλληλου σπόρου ὡς τὴ βιομηχανοποιήσιμη μεταξοκλωστή γιὰ τὴν παραγωγή μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Τὰ ἰταλικά πρότυπα τῆς μεταξουργίας καὶ τῆς σηροτροφίας, πού ξεκινοῦν ἀπὸ τοὺς ὑδροκίνητους μύλους τύπου bolognese τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ φτάνουν στοὺς κανόνες σωστῆς σηροτροφίας τοῦ λουμβαρδοῦ Vincenzo Dandolo στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., κυριαρχοῦν στὸ χῶρο τῆς πρῶτης μεταξουργίας².

Οἱ προϋποθέσεις πού ὀδήγησαν στὸ οἰκονομικὸ ἐγχεῖρημα τῆς μεταξουργίας στὴ Σπάρτη καὶ τὸ Νησί (Μεσσήνη) προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σύμπτωση τῆς παραδοσιακῆς παραγωγῆς κουκουλιῶν καὶ ἀκατέργαστου μεταξιῦ οἰκιακῆς προέλευσης ἀπὸ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ παραγωγή καὶ ἡ ἐξαγωγή ἀκατέργαστου μεταξιῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ παπικοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουρούτης θὰ συγκεράσει τὴν ἐμπειρία πού εἶχε ἀποκτήσει ἡ οἰκογένειά του κατὰ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ τῆς στὴν Ἀγκώνα μὲ τὶς ἐπιχειρηματικὲς δυνατότητες πού προσέφερε ἡ ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἡ δεκαετία τοῦ 1830 εἶναι σημαντικὴ τόσο γιὰ τὴν

33-44. Ἡ συγγραφέας εὐστοχα διαπιστώνει τὴ σχέση ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῆς μανιφατούρας στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ τοῦ οἰκιακοῦ συστήματος κατεργασίας τοῦ μεταξιῦ, στὴν ὁποία νικητὴς ἀναδεικνύεται ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία.

2. Carlo Poni, «All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII-XVIII)», *Rivista Storica Italiana*, 88/3 (1976), 444-497. Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura a Jesi nell'Ottocento», στί: S. Anselmi (ἐπιμ.), *Nelle Marche Centrali*, τ. II, Jesi 1979, 1268. Τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ ἐγχειρίδιο σηροτροφίας πού κυκλοφορεῖ στὸ ἐλληνικὸ κράτος μὲ πρότυπο τὶς θεωρίες τοῦ κόμη Δ'ἀνδολου εἶναι τοῦ Γρ. Παλαίου-λόγου, *Ἑρμηνεία περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος καὶ καλλιέργειας τῆς μωρέας*, Ἀθήνα 1838.

παπική μεταξουργία, που θά υποταχθεί μετά την πρωτοβιομηχανική της άνθηση σε δυναμικότερα καπιταλιστικά σχήματα, όσο και για την έλληνική μεταξουργία που διανύει άκόμη τή νηπιακή της ηλικία. Ή άγροτική άπασχόληση και ή έμπορευματική παραγωγή είναι οί κύριοι συντελεστές τής πρωτοβιομηχανικής φάσης και στίς δύο περιπτώσεις. Μόνο του όμως τó μετάξι δέν θά καταφέρει ν' αλλάξει ριζικά τó χαρακτήρα τού συστήματος παραγωγής.

Στήν Άγκώνα, κύριο λιμάνι τού παπικού κράτους στήν Άδριατική, τó μετάξι άποτελούσε τó πιό κερδοφόρο προϊόν τού έξωτερικού έμπορίου στόν 18ο αϊ³. Παράλληλα ή παραγωγή μεταξιού και ή ύφαντική μεταξωτών ύφασμάτων γνώρισε μεγάλη άνθηση στήν περιοχή, ώστε ν' άποτελεί τυπικό δείγμα πρωτοβιομηχανικής ανάπτυξης με βάση τó μετάξι⁴. Μέσα στούς όρους τού κλειστού παιχνιδιού τής οικονομίας ήταν άπαγορευμένη ή μετακίνηση τών άρχιτεχνιτών έξω από τó παπικό κράτος. Ή παραδοσιακή μανιφατούρα όμως, που είχε τίς ρίζες της στόν 14ο αϊ., από τó τέλος τού 18ου αϊ. άντιμετωπίζει έσωτερική κρίση, έξαιτίας τής καθυστερημένης κοινωνικοοικονομικής δομής τού παπικού κράτους. Ή διαχείριση τού μεταξιού στόν ίταλικό χώρο περνά σιγά σιγά στή Λομβαρδία και στή Βενετία. Μετά τήν πρώτη δεκαετία τού 19ου αϊ. ή πτώση τής παραγωγής τού άκατέργαστου μεταξιού είναι μεγάλη στό παπικό κράτος. Τήν κρίση έπιταχύνουν: ή μειωμένη γαλλική ζήτηση, ή μαζική παραγωγή βαμβακερών ύφασμάτων και ή συνακόλουθη στροφή τής γυναικείας μόδας πρós τά βαμβακερά, και τέλος ή πολιτική άστάθεια.

Ή παραγωγή μεταξιού ήταν ó πιό ζωτικός οικονομικός τομέας στό Fossombrone, πόλη που βρισκεται πίσω από τή Σενιγάλλια και τήν Άγκώνα, στό έσωτερικό τού παπικού κράτους. Οί καλές ποιότητες που παρήγγοντο έκεί είχαν προορισμό τó Λονδίνο και τó πανηγύρι τής Σενιγάλλιας, ενώ οί κατώτερες (strusci κ.ά.) είχαν προορισμό τή ντόπια μανιφατούρα. Ή τεχνική άναπήνιση τού μεταξιού κατά τόν τρόπο τού Fossombrone έκανε τούς τεχνίτες και τó προϊόν τους ζακουστούς. Τó άκατέργαστο μετάξι τού Fossombrone ήταν γνωστό γιατί δέν είχε άνάγκη από δεύτερο κλώσιμο. Ή χοντρή μεταξοκλωστή παρήγε ένα καλό χοντρό ύφασμα. Ή ποιότητα τού μεταξιού τής περιοχής στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στό μαλακό, χωρίς άλατα άσβεστίου, νερό τής περιοχής. Στόν 19ο αϊ. όμως ήταν άπαραίτητος ó τεχνολογικός έκσυγχρονισμός που θά συνδυαζόταν με αύξηση τής παραγωγής και μείωση τών έξόδων⁵.

3. A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancone*, Παρίσι 1965, 199.

4. Ίδιαιτερα μετά τó 1740, βλ. A. Dewerpe, *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du Nord (1800-1880)*, Ρώμη 1985, 130-132.

5. Giuliana Carreras, «L'industria serica a Fossombrone», *Quaderni Storici delle Marche*, 1 (1966), 129, 137. Τελικά τó 1839 έγκαθίσταται στό Fossombrone τó πρώτο άτμοκίνητο κλωστήριο μεταξιού, συνολικής άξίας 14.000 σκούδων = 84.000 δρχ., που άπασχολούσε 165 έργάτες. Ίδιοκτήτης ήταν ó οίκος Leuchtenberg, που άπορρόφησε όλη τήν παραγωγή κουκουλιών τής Άγ-

‘Η μεταξουργία λοιπόν τῆς περιοχῆς στηριζόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἐμπειρικές μεθόδους, δὲν κατάφερε ὡστόσο νὰ ἐφαρμοσεῖ βιομηχανικές μεθόδους με ἀποτέλεσμα τὸ προϊόν νὰ παραμένει ἀκριβό. Ἐτσι ἐγκλωβισμένη στὴ γενική κρίση ἢ μεταξουργία τοῦ Fossombrone κατέρρευσε⁶.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ θεσμικὴ ὑποδομὴ γιὰ βιομηχανικές ἀπόπειρες θὰ δημιουργηθεῖ με τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους. Ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης θὰ πρωτοστατήσῃ στὴν προσπάθεια ἀπόκτησης προνομίων ποὺ θὰ ὑποστηρίξουν τὸ ἐγχείρημά του. Ἡ ἱστορία τῆς ἀπόκτησης τῶν προνομίων γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ μεταξουργείου στὴ Σπάρτη ἔχει δύο ὄψεις: τὴν ἐπίσημη, ποὺ ἀφορᾷ τὶς αἰτήσεις τοῦ Δουροῦτη πρὸς τὸν Ὅθωνα καὶ τὸ Δημόσιο ἀπὸ τὸ 1834 καὶ μετὰ’ καὶ τὴν ἀνεπίσημη ποὺ ἀφορᾷ τὶς προσωπικές σχέσεις στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται ὀρισμένες κινήσεις τοῦ Δουροῦτη στὴν Ἀθήνα ὅπου προωθεῖ τὸ ἐπιχειρηματικὸ του σχέδιο⁸. Ὁ μεσολαβητῆς του πρὸς τὸν Ὅθωνα εἶναι ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Ἐπίσης με τὴν εὐκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ νεαροῦ βασιλιᾶ στὴ Βαυαρία μέσο Ἀγκῶνας τὸ 1836, ὁ Κωνσταντῖνος Δουροῦτης εἶχε συστήσῃ στὸν πατέρα του νὰ περιποιηθεῖ ἰδιαιτέρως τὸν Ὅθωνα καὶ νὰ τὸν συνοδεύσει σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν Ἰταλία⁹. Αὐτὲς οἱ κυκλωτικές ἐνέργειες τοῦ Δουροῦτη συνοδεύουν τὶς ἐπίσημες αἰτήσεις του πρὸς τὸν Ὅθωνα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν προστατευτικῶν προνομίων.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα τῆς ἐπιχείρησης εἶναι ἡ μεταφορὰ καὶ ὑλοποίηση τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσης τῆς ἰταλικῆς μεταξουργίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, κοντὰ στὴν πρώτη ὕλη. Τὰ σχέδια γιὰ τὸ κτίριο τοῦ μεταξουργείου εἶχαν ἤδη γίνῃ τὸν Μάιο 1836 πᾶνω σὲ ἰταλικά πρότυπα, στὰ ὁποῖα ἀρχίζουν ἀμέσως οἱ τροποποιήσεις καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Δουροῦτη. Ἀντὶ γιὰ τοὺς δύο ὀρόφους τοῦ κτιρίου ἐπιλέγεται ἡ οικονομικότερη λύση τοῦ μονόροφου με ἓνα μεγάλο δωμάτιο καὶ στὸ πλάι τρία ἀκόμη δωμάτια. Ἡ ἐπίβλεψη τῆς κατασκευῆς

κῶνας παρακάμπτοντας ὅλες τὶς μικρὲς ἀγορές. *Στὸ ἴδιο*, 142-143 καὶ Giuseppina Valenti Fiorelli, «La sericoltura...», 1273.

6. Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 126-140. Παρόμοια με τοῦ Fossombrone ἦταν καὶ ἡ οικονομικὴ ἱστορία τοῦ μαλλιῦ καὶ τοῦ μεταξιοῦ στὸ γειτονικὸ Jesi στὸ ὅποιο ἡ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν δύο προϊόντων σῆβηεν γύρω στὸ 1840 μετὰ τὴν ἀκμὴ τῶν χρόνων 1732-1750 ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ τὴ δημιουργία μεταποιητικῶν μονάδων στὴν περιοχὴ. W. Angelini, «Dall'occupazione francese di fine Settecento all'Unità», στό: S. Anselmi (ἐπιμ.), *La provincia di Ancona. Storia di un territorio*, Μπάρι 1987, 77.

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές...*, 34-35 καὶ Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, « Ἀρχεῖον Μιχαὴλ Ἰατροῦ (1802-1893) », *Τετράδια Ἐργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, ἀρ. 6, Ἀθήνα 1983, 27.

8. Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρχεῖο Δουροῦτη, Κωνστ. Δουροῦτης (Ἀθήνα) πρὸς Γεώρ. Δουροῦτη (Ἀγκῶνα) 10 Μαΐου 1836, φκ. 144, 63-64.

9. Στὴ συνοδεία τοῦ βασιλιᾶ ἦταν καὶ ὁ «τρελλὸς» ὑπασπιστής του Ἠλίας Κατσάκος Μαυρομιχάλης, ὁ.π., σμ. 8. Τὸ ταξίδι τοῦ Ὅθωνα στὴ Βαυαρία μέσο Πάτρας στὶς 2/14 Μαΐου βλ. Φ. Γλύτσης κ.ἀ., *Ἐπιτομὴ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν*, τ. Γ': 1836-1837, ἀρ. ἐπιτομῆς 59/17α, Ρίζος πρὸς Lyons, 8/20 Μαΐου 1836: F.O. 32/59/103 (28).

έπρεπε να γίνει επίσης από Ιταλό, τόν «Μπαλνταντόνη», όπως σημειωνόταν ελληνικά τὸ ὄνομά του¹⁰. Ἡ οἰκονομία στὴν κατασκευή, ποὺ ὑπολογιζόταν νὰ κοστίσει 2.000 τάληρα, συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐξοικονόμησης τοῦ χρόνου κατασκευῆς, ὥστε σὲ τρεῖς μῆνες νὰ εἶναι ἔτοιμο. Ἐνας κίνδυνος ἀργοπορίας ἐντοπιζόταν στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνησυχίες τοῦ ἱταλοῦ ἐπιβλέποντα, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τοὺς καθυστεροῦσε γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὶς ἐλληνικὲς ἀρχαιοτήτες¹¹. Θαυμάσιο δεῖγμα σύγκρουσης νοοτροπιῶν μεταξὺ τοῦ ἱταλοῦ μηχανικοῦ καὶ τοῦ Ἑλλήνα ἐπιχειρηματία. Τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας τοῦ περιττοῦ εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπιχείρησης καὶ σύμφυτο μὲ τὴ γενικότερη κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ καθυστέρηση. Ἔτσι ὅλες οἱ παραπάνω ἐπεμβάσεις τοῦ ἰδιοκτήτη ὀδηγοῦν σὲ τεχνικὲς καὶ κτιριακὲς ἀναντιστοιχίες¹².

Ὁ «μηχανολογικὸς» ἐξοπλισμὸς τοῦ μεταξουργείου ἀποτέλεσε τὴν ἐπόμενη δύσκολη τεχνολογικὴ προσαρμογὴ. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1836 ὁ Δουρούτης, ἀπὸ τὸ Γύθειο πλέον, ζητοῦσε τὴν ταχύτατη ἀποστολὴ δύο μηχανῶν γιὰ τὴν παραγωγὴ μεταξιοῦ κατὰ τὸν ἱταλικὸ τρόπο. Ἡ ἔγκαιρη ἀποστολὴ τῶν μηχανῶν ἦταν ἀπαραίτητη ὥστε νὰ προλάβουν νὰ κατεργαστοῦν τὸ μετὰξὶ ἐσοδείας Ἰουνίου-Ἰουλίου. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀμφιταλάντευση τοῦ Δουρούτη μεταξὺ τῆς παλαιᾶς μεθόδου καὶ τῆς ἀτμοκίνητης. Ἡ ἐπιλογὴ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἐπένδυσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς νέας τεχνικῆς. Τελικὰ ὁ Δουρούτης ἐπιζητοῦσε μία ἐξελιγμένη μορφή τῆς παλαιᾶς μεθόδου ποὺ ἐφαρμοζόταν στὴ Λοῦκα καὶ στὴ Φλωρεντία, τὴν ὁποία θεωροῦσε προτιμότερη ἀπὸ τὴν δαπανηρὴ ἐπιλογὴ τῆς ἀτμοκίνητης ποὺ ἀπαιτοῦσε μὲν λιγότερες ἐργάτες, ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀσφαλῆς¹³. Ἐγκαίρως λοιπὸν ἀπασχόλησε τὸν Δουρούτη τὸ πρόβλημα τῶν ἐιδικευμένων ἐργατικῶν χεριῶν. Ὅσο γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀσφάλειας τῆς ἀτμοκίνητης μεθόδου, μᾶλλον ὑπονοοῦσε τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς μηχανῆς, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα ἐπιδιόρθωσης καὶ συντήρησής της.

Μετὰ τὴν ἑναρξὴ λειτουργίας τοῦ μεταξουργείου στὴ Σπάρτη τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1837, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Mariano Baruffi ἀπὸ τὸ Fossombrone ἐνημέρωσε τὸν Δουρούτη γιὰ τὸν τεχνολογικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ μεταξουργείου τοῦ G. Buffoni: 22 μικρὲς μηχανὲς δημιουργοῦσαν ὑποδοχὲς γιὰ διπλὰ φουρνά-

10. Ἡ οἰκογένεια Baldantoni ἦταν εἰδικευμένη στὴν κατασκευὴ μηχανῶν ἀτμοῦ. F. Bonelli, «Evoluzione demografica ed ambiente economico nelle Marche dell' Ottocento», στὸ: *Archivio economico dell' Unificazione Italiana*, σειρὰ II, τ. XII, Τορίνο 1967, 166, σημ. 2. Τὸ γνωστότερο μέλος τῆς οἰκογένειας ἦταν ὁ Giuseppe Baldantoni (Ἰακῶνα 1784 - Ἰακῶνα 1873) ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ μηχανικὸ τοῦ Δουρούτη. Βιογραφικὲς πληροφορίες βλ. στὸ ὄνομα λήμμα στὸ: *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 5, Ρώμη 1963, 443.

11. Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ καὶ Λογοτεχνικοῦ Ἀρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.), ἀρχεῖο Δουρούτη (ἀκατάτακτο), Κωνστ. Δουρούτης (Γύθειο) πρὸς Γεωρ. Δουρούτη (Ἰακῶνα), 11/23 Νοεμ. 1836, φκ. 7, 1836.

12. Κ. Σπηλιωτάκης, «Ἀρχεῖον...», 28-29.

13. Ὁ.π., σημ. 11.

κια στά όποια έγκραθίστανταν 44 καζάνια, συνολικῆς άξίας 528 σκούδων [=3.168 δρχ.]¹⁴. 'Η μοναδική μηχανοποίηση που είχε υιοθετήσει τó μεταξουργείο Buffoni, μία από τις δυναμικότερες μανιφατούρες στο Fossombrone, από τó 1824, ήταν ένας μεγάλος τροχός κινούμενος από τέσσερις άνδρες, που έβαζε σέ κίνηση τούς τυλικτήρες.

Οί στενές και μακροχρόνιες σχέσεις τού οίκου Δουρούτη με τήν άδριατική πλευρά τού παπικού κράτους δέν αφήνουν άμφιβολία ότι γνώριζε άρκετά καλά τούς άνθρώπους και τά πράγματα τῆς μακραίωνης ιταλικῆς μεταξουργίας. 'Η στάθμιση τών οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στή νότια Πελοπόννησο δέν άφηναν περιθώρια για τολμηρούς τεχνολογικούς νεωτερισμούς. 'Ηδη τó δλο έγγχείρημα ήταν άρκετά πρωτοπόρο στο χώρο του.

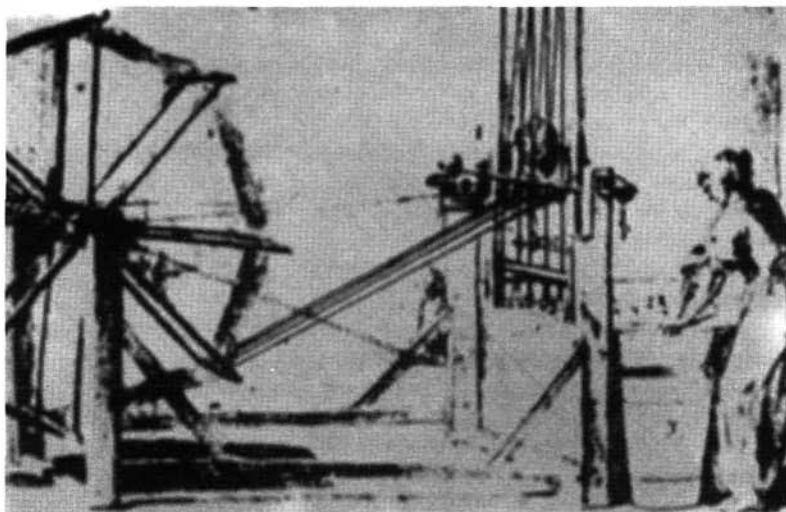
Κύριο χαρακτηριστικό τῆς μεταξουργίας σ' αυτό τó στάδιο ήταν ή ειδικευμένη έμπειρία τών χειροτεχνών παρά οί τεχνικές βελτιώσεις. 'Η προσπάθεια είσαγωγῆς τῆς προσαρμοσμένης ιταλικῆς τεχνικῆς στο μεταξουργείο τῆς Σπάρτης δέν μπορούσε λοιπόν παρά νά συνοδευτεί και με τή μετάκληση ειδικευμένων τεχνιτών¹⁵. 'Ας σημειωθεί ότι όχι μόνο ή μανιφατούρα αλλά και άργότερα ή βιομηχανία μεταξωτών ύφασμάτων είναι από τις πλέον έργασιοβόρες σέ σχέση με τις βιομηχανίες μάλλινων και βαμβακερών ύφασμάτων¹⁶.

Οί ιταλοί μεταξουργοί που έρχονται από τó παπικό κράτος κατέχουν μία τεχνική εξειδίκευση. Στην πατρίδα τους όμως ή μεταξουργία περνά μεγάλη κρίση και προφανώς έχει δημιουργηθεί μείωση τῆς ζήτησης έργασίας στον κλάδο. 'Ετσι με γέφυρα τόν Δουρούτη μία ομάδα ιταλών μεταξουργών έρχεται στο νεαρό έλληνικό κράτος. 'Υποθέτουμε ότι τó καλό βιοτικό επίπεδο ενός ειδικευμένου τεχνίτη συνδυάζεται και με πολιτική ευαισθησία άρκετά ύψηλή. Πρόκειται ούσιαστικά για κατοίκους άστικών κέντρων που μετακαλούνται είτε έποχικά είτε μόνιμα για νά λειτουργήσουν τά μεταξουργεία στή Σπάρτη και στο Νησί, σ' έναν χώρο άγροτικό και καθυστερημένο που βρίσκεται μακριά από τά άστικά κέντρα τού νεοελληνικού κράτους. Οί ιταλοί τεχνίτες καλύπτουν τις περισσότερες άνάγκες λειτουργίας τών μεταξουργείων. Συνήθως είναι ζευγάρια με διάφορες ειδικότητες στή παραγωγή μεταξιοϋ (piegatrice, sbroggatrice, sottiere, maestre) που δουλεύουν τά κουκούλια μετά τήν έσοδεία τού Μαΐου. Μερικοί από αυτούς άναλαμβάνουν και νά διδάξουν τήν τεχνική άναπήμισης

14. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Μ. Baruffi (Fossombrone) πρós Κωνστ. Δουρούτη (Σπάρτη), 25 'Οκτ. 1837, φκ. 8, 1837.

15. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχείον...», 28-30.

16. Τή συνδυασμένη λειτουργία τῆς χειρωνακτικῆς έργασίας και τῆς άτμοκίνησης στή βικτωριανή έποχή αναλύει ό R. Samuel, «The Workshop of the World: Steam power and Hand Technology in mid-Victorian Britain», *History Workshop*, 3 (1977), 6-72. Τó 1870 ό δείκτης ίπποδύναμης ανά θέση έργασίας στή βιομηχανία μεταξωτών είναι χαμηλός (10 HP ανά θέση έργασίας), ενώ ή βιομηχανία βαμβακερών χρειαζόταν 100 HP ανά θέση έργασίας (στο ίδιο, 18-19).

Τεχνολογική καινοτομία: τροχός μεταξουργίας από τη Λούκκα
(Luigi dal Pane, *Storia de lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, Μιλάνο 1958, πίν. IV)

κατά τη μέθοδο του Fossombrone σε ντόπιους τεχνίτες.

Στό χαλαρό εργασιακό πλαίσιο που λειτουργεί η μεταξουργία στην Ελλάδα είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το ημερομίσθιο των μεταξουργών. Για τὰ κουκούλια έσοδειάς 1838 στη Σπάρτη ο Κωνσταντίνος Δουρούτης ζητούσε από τον άδελφό του στην Άγκώνα 5-6 γυναίκες *piegatrici* και 20-30 γυναίκες *maestre* με ημερομίσθιο γύρω στις 2,5 δρχ. (40-45 βαγιώκους) για τις εργάσιμες ημέρες, ενώ το χειμώνα θα δούλευαν τις δεύτερες ποιότητες, «τὰ χοντρά» (*strusci*), με ημερομίσθιο 20% περισσότερο από εκείνο του Fossombrone. Η συμφωνία θα ήταν διαρκείας 2 ετών και τὰ έξοδα μετακίνησης και διαμονής στη Σπάρτη θα ήταν πληρωμένα από τον εργοδότη¹⁷.

Στό μεταξύ τελείωνε τὸ 1838 ἡ κατασκευή τοῦ μεταξουργείου στό Νησί, μετά από εκείνο τῆς Σπάρτης, και ὀλόκληρος ὁ ἐξοπλισμός του μαζί με 38 καζάνια, 60 κοφίνια και 200 κάδους ξύλινους για τὴ μεταφορά τοῦ νεροῦ εἶχε παραγγελθεῖ στην Άγκώνα¹⁸.

17. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Γύθειο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Άγκώνα), 27 Νοεμ. 1837, φκ. 8, 1837.

18. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) πρὸς Ἰωάννη Δουρούτη (Άγκώνα), 1 Ἰαν. 1838, φκ. 9, 1838. Ὅλα τὰ μεταλλικά και ξύλινα ἐξαρτήματα τοῦ μεταξουργείου με πρότυπο τὸ μεταξουργεῖο τοῦ G. Buffoni κατασκευάστηκαν στό Fossombrone. Βλ. ἀντίγραφα

Οί διαπραγματεύσεις για την επίλογη του άρχιτεχνίτη στο Νησί άφορούσαν τον G. Arcangeli με μηνιαίο μισθό 150 δρχ. για τους 3-4 μήνες που διαρκούσε ή παραγωγή μεταξιού¹⁹. 'Ο ίδιος ό 'Ιταλός ύποσχόταν νά φτιάξει μεταξύ όμοιο με εκείνο του Fossombrone με τον όρο ότι θά είχε μαζί του ιταλίδες τεχνίτριες²⁰. 'Ο Δουρούτης, γνωρίζοντας την κρίση που μάστιζε τους μεταξουργούς στο παπικό κράτος, άναζητούσε τεχνίτες και από άλλες πόλεις, γιατί, όπως έγραφε: «οί Φοσομπρονάτοι έχουν πολλές άπαιτήσεις διότι νομίζονται οί θεοί του μεταξιού ». Γι' αυτό ζητούσαν ύψηλά ήμερομίσθια και άνέσεις: ένω — όπως σημείωνε — στην πατρίδα τους «τους θερίζει ή πείνα [...] και τρώνουν φασόλια και στοκοφισί έδω θέλουν κοποπούλια»²¹.

'Η κακή σοδειά των κουκουλιών τó 1838 και οί διαμάχες με τους ίταλούς τεχνίτες τορπιλίζουν την εύρυθμη λειτουργία των μεταξουργείων. Στις 10-15 Μαΐου 1839 άρχισε ή νέα έτήσια έπεξεργασία των κουκουλιών στο Νησί και στις 10-15 'Ιουνίου στη Σπάρτη με την προοπτική νά παραχθούν 2000 όκάδες μεταξύ ίταλικό και 1000 όκάδες χοντρό για την τοπική κατανάλωση²². Γεγονός που δηλώνει ότι ό Δουρούτης στόχευε με τον ίταλικό τρόπο παραγωγής μεταξιού νά πραγματοποιήσει όχι μόνο έξαγωγή καλής ποιότητας μεταξιού, αλλά νά εκμεταλλευθεί και τή δυνατότητα κατεργασίας κατώτερων ποιοτήτων για την τοπική ζήτηση, ακολουθώντας τó πρότυπο τής μεταξουργίας του παπικού κράτους. 'Ο έρχομός όμως για δεύτερη χρονιά του άρχιτεχνίτη του μεταξουργείου του Νησιού, G. Arcangeli, έξοργίζει τον Κωνσταντίνο Δουρούτη. Τó άκριβό ήμερομίσθιο του δέν άνταποκρινόταν στην έργασία του, άφου τó 1838 είχε λειτουργήσει στο Νησί μόνο 20 καζάνια με 16 'Ιταλίδες και ούτε καλό μεταξύ είχε φτιάξει ούτε είχε εκπαιδέσει 20 τεχνίτες. 'Επιπλέον είχε καταφθάσει στο Νησί με τή φιλενάδα του και την παρέα τους «με ροζόλια και με κυριότικα»²³.

Νωρίτερα ό Δουρούτης είχε μετακαλέσει ως άρχιτεχνίτες του μεταξουργ-

της άλληλογραφίας του G. Arcangeli (Fossombrone) προς τον 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 4 'Απρ. έως 2 Δεκ. 1838, τά όποια κοινοποιήθηκαν στον Κωνστ. Δουρούτη, στο ίδιο. Για τó σχέδιο του μεταξουργείου βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «'Αρχείον...», 95. Οί παραγγελίες στην 'Αγκώνα ένισχύουν την άποψη τής έλλειψής ειδικευμένης κατασκευαστικής τεχνογνωσίας στην έλληνική ύπαιθρο. Πρβ. Χριστίνα 'Αγριαντώνη, *Οί άπαρχές...*, 21.

19. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 15/27 'Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

20. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, G. Arcangeli (Fossombrone) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 Δεκ. 1838, φκ. 9, 1838.

21. 'Ο.π., ύποσ. 19.

22. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 30 'Ιαν. 1839, φκ. 9, 1839.

23. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς 'Ιωάννη Δουρούτη ('Αγκώνα), 12 'Ιουλ. 1839, φκ. 9, 1839.

γείου στη Σπάρτη με τετραετές συμβόλαιο το ζεύγος Nicola και Teresa Loviselli για να διδάξει την τεχνική παραγωγής μεταξοκλωστής κατά τη μέθοδο του Fossombrone. Το πρώτο τεκμήριο των σχέσεων Δουρούτη-Loviselli που διασώθηκε είναι ένα γράμμα διαμαρτυρίας του Ιταλού αρχιτεχνίτη προς τον τοπικό πρόξενο στο ελληνικό κράτος, τον Domenico Moretti, με κοινοποίηση στον Κ. Ζωγράφο, ύπουργό Έξωτερικών, το 1839. Στην έπιστολή καταγγέλλει τον Δουρούτη για άθétηση όλων των συμφωνιών τους. Παρ' όλα αυτά το 1837 είχαν εξαγάγει στην Αγκώνα 4.000 λίβρες Αγκώνας = 1.040 όκάδες μετάξι ιταλικής ποιότητας. Την επόμενη χρονιά ο Δουρούτης ζητούσε να τον απομακρύνει από την εργασία του. Το μετάξι όμως που είχαν φτιάξει μόνοι τους στο μεταξουργείο έμνε άπουλήτο στο Λονδίνο²⁴. Νά υποθέσουμε ότι ο Δουρούτης μόλις είδε τὰ πρώτα θετικά αποτελέσματα τής παραγωγής του μεταξουργείου θέλησε ν' απαλλαγεί από το ήμερομίσθιο του Ιταλού αρχιτεχνίτη; Η μνημιαία άμοιβή του ζεύγους Loviselli το 1837 ήταν 120 δρχ. (4 δρχ./ήμέρα) και στο τέλος του χρόνου ανέβηκε στις 167 δρχ. (5,5 δρχ./ήμέρα)²⁵. Πράγματι το 1838 ο Δουρούτης ήθελε ν' αναθέσει την κατεργασία τής χοντρής ποιότητας (strusci) σέ τεχνίτες στην Αγκώνα, γιατί οι σχέσεις του με το ζεύγος Loviselli ήταν τεταμένες²⁶. Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης έγραφε σπών άδελφό του ότι αν δέν ήταν άξια ή γυναίκα του Loviselli θά τον είχε στείλει άναυλο πίσω, αδιότι δέν είναι καλός ειμή διά νά φάγη»²⁷. Η Ιταλίδα τεχνίτρια όμως με τις άναγνωρισμένες ικανότητες εργασίας είχε και πρόσθετες διεκδικήσεις, ώστε νά παραπονεϊται γιατί δέν λάβαινε τακτικά, δύο φορές τον μήνα, την άλληλογραφία των συγγενών της από το Fossombrone²⁸. Είναι φανερό μέσα από την έγγραφη μαρτυρία, ότι άκόμη μία αίτία τής διένεξης Δουρούτη-Loviselli ήταν ή συμπεριφορά τής Teresa Loviselli στο μεταξουργείο, για την όποία ο σύζυγός της σημείωνε ότι δέν ήταν υπεύθυνος²⁹. Η Teresa Loviselli υποθέτω ότι είχε κατηγορηθεί για τις προσωπικές της άπαιτήσεις που πιθανώς την είχαν φέρει σέ

24. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς παπικό πρόξενο (Αθήνα), 3 Μαΐου 1839, φκ. 9, 1839.

25. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς Giorgio [Mico], 25 Οκτ. 1838, φκ. 9, 1838. Ο ίδιος δέν σημειώνει αν ή άμοιβή περιλαμβάνει και την εργασία τής συζύγου του. Ένώ άλλου σημειώνει ότι το ήμερομίσθιο του ήταν 7 δρχ., από τις όποιες έπρεπε νά πληρώσει και δύο βοηθούς τής συζύγου του. Ο.π., σημ. 24.

26. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 13 Ιουλ. 1838, φκ. 9, 1838.

27. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Κωνστ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 1 Ιαν. 1838, φκ. 9, 1838.

28. Τά γράμματα έπρεπε νά πηγαίνουν στην Αγκώνα και από εκεί με πλοία του Δουρούτη στο Γύθειο, γιατί τὰ ταχυδρομικά τέλη ήταν άκριβά. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Αθαν. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ιωάννη [Δουρούτη] (Αγκώνα), 16/28 Μαΐου 1838, φκ. 9, 1838.

29. Ε.Α.Ι.Α., άρχείο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) προς Κωνστ. Δουρούτη (Αθήνα), 31 Αύγ. 1839, φκ. 9, 1839.

διένευξε με τὸν ἐπιστάτη τοῦ μεταξουργείου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πηγές ἐδῶ δὲν ἀποτιμοῦν ἄμεσα τὴν ἐργασιακὴ δραστηριότητά της, εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ πρωτοβιομηχανικὸ στάδιο ἡ γυναικεία ἐργασία ἦταν σημαντικῆ³⁰.

Ἡ σύγκλιση οἰκονομικῶν καὶ ἐξωοικονομικῶν παραγόντων φαίνεται νὰ ὀδηγήσει στὴ ρήξη τοῦ ζεύγους Loviselli μετὰ τὸν ἐργοδότη του. Ὁ Loviselli διεκδίκησε τὰ δικαιώματά του μετὰ τὴν ὑποστήριξη 30 μεταξουργῶν. Ἐπιπλέον εἶχε ζητήσει νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ Ὅθωνας, ἀφοῦ τὸ μεταξουργεῖο ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία του³¹. Στὸ μεταξύ ὁ Δουρούτης καλοῦσε τὸ ζεῦγος Loviselli μαζί με τὶς τεχνίτριες-δασκάλες στὸ δεύτερο μεταξουργεῖο του στὸ Νησί. Ὅμως οὔτε στὸ μεταξουργεῖο στὸ Νησί φαίνεται νὰ διευθετήθηκε αὐτὴ ἡ δύσκολη ἐργασιακὴ σχέση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1839 ὁ Loviselli ἔγραφε ἐπιστολὲς ἀπελπισίας πρὸς τὸν Δουρούτη ζητώντας χρηματικὴ ἐνίσχυση, ἀφοῦ εἶχε φθάσει πλὴν στὰ ὅρια τῆς πείνας³². Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε τὴ σύγκρουση ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς δύο πλευρὲς αὐτῆς τῆς πρωτόλειας σχέσης ἐξαρτημένης ἐργασίας. Τὸ ρόλο τῆς ἐργασιακῆς διαιτησίας ἀναλαμβάνει ἕνας συγγενὴς τῶν Loviselli, μέλος μᾶλλον τῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας Buffoni τοῦ Fossombrone³³. Ὁ ἔμπειρος Α. Buffoni δίνει οὐσιαστικὰ ἕνα ἔμμεσο μάθημα διοικητικῆς διαχείρισης στὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη: θεωρεῖ ἀπαράδεκτο νὰ συνδέεται ἡ κακὴ ἔκβαση τοῦ μεταξουργείου μετὰ τὸν ἀρχιτεχνίτη, ὅταν μάλιστα δὲν τοῦ εἶχαν δοθεῖ καὶ διευρυμένες διοικητικὲς ἀρμοδιότητες. Ἐπιπλέον ὑποστηρίζει ὅτι στὴν ἐπεξεργασία τῆς χοντρῆς ποιότητας (strusci), στὴν ὁποία οἱ Loviselli δούλευαν μετὰ ποσοστά, ἡ ἀποτυχία προφανῶς ὀφειλόταν στὰ κουκούλια. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἰταλοῦ καταλήγουν στὴν ἀποδοκιμασία τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Δουρούτη πρὸς τὶς τεχνίτριες τοῦ μεταξουργείου³⁴.

Ἐνα ὑστερότερο συμφωνητικὸ ἐξαρτημένης ἐργασίας μ' ἕναν ἄλλο Ἰταλὸ τεχνίτη (3 Ἰαν. 1844 - 14 Νοεμβρ. 1845), τὸν Pietro Barbuti, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν ἐργασιακῶν ὄρων ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Δουρούτης. Ὁ Ἰταλὸς ἀναλαμβάνει στὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης ὀλόκληρη τὴ διαδικασία παραγωγῆς μεταξιοῦ σὲ «τσουκλιὰ» (κουκλιες) κατὰ τὸν Ἰταλικὸ τρόπο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἐπιστάσια τῶν μουριῶν. Συγχρόνως εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸν ἐπιστάτη τοῦ Δουρούτη, καὶ ἂν χρειάζοταν ἔπρεπε νὰ μετακινεῖ-

30. Michelle Perrot, *Ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν στὴν Εὐρώπη 19ος-20ός αἰ.*, Ἐρμούπολη 1988, 22-23 καὶ Giuliana Carreras, «L'industria serica...», 139, 32.

31. Ὁ.π., ὑποσ. 24.

32. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Ν. Loviselli (Σπάρτη) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη ('Αθήνα), 8 Σεπτ. καὶ 15 Ὀκτ. 1839, φκ. 9, 1839.

33. Γὰ τὸν οἶκο Buffoni ὁ.π., 4.

34. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, Α. Buffoni (Fossombrone) πρὸς Κωνστ. Δουρούτη ('Αθήνα), 8 Ἀπρ. 1839, φκ. 9, 1839.

τα στο μεταξουργείο στο Νησί. Ή μηνιαία άμοιβή για τὸ ζεύγος Barbuti ἦταν στὴν ἀρχὴ 70 δρχ. καὶ ἔφθασε στὶς 100 δρχ., ἐνῶ ἡ ἐγγύηση τοῦ Barbuti πρὸς τὸν Δουρούτη γιὰ τὴν τήρηση τοῦ συμφωνητικοῦ ἦταν 239,32 δρχ.³⁵ Οἱ ἐργασιακοὶ ὄροι ἐδῶ εἶναι ἀρκετὰ δεσμευτικοὶ γιὰ τὸν ἰταλὸ τεχνίτη καὶ ἡ άμοιβή του εἶναι σχεδὸν ἡμισὴ ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Loviselli. Ἐξάλλου τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ντόπιοι τεχνίτες εἶχαν ἐκπαιδευτεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς, καὶ ἔτσι ἡ μετάκληση ἄλλων Ἰταλῶν δὲν ἦταν πλέον ζωτικὴ γιὰ τὰ μεταξουργεῖα τοῦ Δουρούτη. Ἡ ὑπόθεση τῆς «μεταφύτευσης» τῆς ξεπερασμένης παπικῆς μεταξουργίας στὸν νότιο πελοποννησιακὸ χῶρο ἔτεινε νὰ κλείσει.

Μετὰ τὴν ἀποτυχημένη ἐργασιακὴ σχέση μὲ τὸ μεταξουργεῖο τῆς Σπάρτης, ὁ Loviselli μετακινήθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἔνδεια προφανῶς τὸν ὀδήγησε εὐκαιρικὰ στὴν πρωτεύουσα στὸ ἐπάγγελμα τοῦ καφεπώλη³⁶. Τελικὰ φαίνεται ὅτι οἱ πολιτικὲς του διασυνδέσεις τὸν βοηθοῦν νὰ διοριστεῖ ὑποπρόξενος τοῦ παπικοῦ κράτους στὸ Ναύπλιο τὸ 1841³⁷. Ἡ παραμονὴ του στὸ Ναύπλιο τὸν ὠθεῖ νὰ ἀποφασίσει ὀριστικὴ ἐγκατάσταση στὸ ἑλληνικὸ κράτος μαζὶ μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ ζῆτᾶ τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια³⁸.

Πάντως ἡ ἐξειδικευμένη ἐπαγγελματικὴ του γνώση φαίνεται ὅτι μπορούσε ἀκόμη νὰ τοῦ χρησιμεύσει ἦταν ἄλλωστε μία περίοδος ὅπου δὲν ἔλειπαν οἱ σπασμωδικὲς ἐπιχειρηματικὲς ἀπόπειρες στὴν Ἑλλάδα. Στὸ χῶρο τῆς μεταξουργίας πάλι ὁ ἄγγλος ὑποπρόξενος στὴν Ἀργολίδα, John Mayer, εἶχε ἀναθέσει τὸ 1843 τὴν πεντάμηνη διεύθυνση τοῦ ὑποτυπώδους μεταξουργεῖο του στὸ Ναύπλιο στὸν Nicola Loviselli, ὁ ὁποῖος παρῆγε καὶ ἐκεῖ μετὰξὶ ἰταλικῆς ποιότητος³⁹. Πρόκειται προφανῶς γι' ἄλλο ἓνα θνησιγενὲς βιομηχανικὸ πείραμα.

35. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, φκ. 15, 1845.

36. Στὸ Ναύπλιο κατέφυγε ἀφοῦ εἶχε καταδικαστεῖ σὲ πρόστιμο στὴν Ἀθήνα, ὅπως πληροφορεῖ ὁ δημοτικὸς εἰσπράκτορας Ἀθηνῶν, Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ναυπλίου (Δ.Α.Ν.), 1841 φκ. Ω 51. Εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ καφενεῖα στὴν Ἀθήνα εἶχαν ἀλλοδαποὺς ἰδιοκτητές. Τὸ σημαντικότερο «Ἡ Ὁραία Ἑλλάς» ἦταν δημιούργημα Ἰταλοῦ, τὸ 1839: Ματούλα Σκαλτσᾶ, *Κοινωνικὴ ζωὴ καὶ δημόσιοι χῶροι κοινωνικῶν συναθροίσεων στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1983, 145-148.

37. Ἡ μικρὴ θητεία του κράτησε ἕως τὸ 1842, Δ.Α.Ν. 1841 καὶ 1842 φκ. Ω 51.

38. Δ.Α.Ν. 1841 φκ. Ρ 36. Ὁ ἴδιος ζητοῦσε πιστοποιητικὸ πένιας ἀπὸ τὸ δῆμο Ναυπλίου γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποῖήσει στὶς δίκες του μὲ τὸν Κωνστ. Δουρούτη, Δ.Α.Ν., 1842, φκ. Υ 42-43. Πράγματι τὸ 1846 κηρύσσεται πένης, ἀφοῦ δὲν διέθετε κινητὴ ἢ ἀκίνητη περιουσία παρὰ μόνον μνηαῖο μισθὸ 80 δρχ. ποῦ ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ αὐστριακὸ Λόυδ, 1846, φκ. Υ 42-44.

39. Τὸ μεταξουργεῖο στεγαζόταν στὸ σπίτι τοῦ Thomas Gordon. Βλ. συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ J. Mayer δημοσιευμένη στὸ: Ν. Λοβιζέλλης, *Ἐγχειρίδιον περὶ συστάσεως μεταξοκλωστηρίου ἐν Προνοῖᾳ Ναυπλίας*, Ναύπλιο 1846, 4-6. Βλ. ἐπίσης Δ.Α.Ν. 1841, φκ. Ρ 36. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι

Μέσα σ' αυτό το οικονομικό κλίμα ο Loviselli ζητά τελικά το 1846 από το έλληικό Δημόσιο να του παραχωρηθεί γη και δάνειο για την καλλιέργεια μουριών. 'Η αίτησή του όμως απορρίφθηκε γιατί δεν παρουσίαζε τις απαραίτητες έγγραφοις⁴⁰. Παράλληλα εκδίδει στο Ναύπλιο ένα φυλλάδιο για τη σύσταση μεταξοκλωστηρίου⁴¹. 'Η έλλειψη προσωπικού κεφαλαίου τον οδηγεί στην πρόταση σύστασης έτερορρυθμού εταιρίας για την αναπήνιση του μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone (800 μετοχών × 125 δρχ./μετοχή) με διευθυντές τον ίδιο και τη σύζυγό του. Στην έκθεση του σχεδίου λειτουργίας «πρός όφελος των επιχειρούντων την μεταξουργίαν εις την 'Ελλάδα» που συνέταξε, το μεγαλύτερο πρόβλημα συγκριτικά με την 'Ιταλία έντοπίζεται στα άκριβα ήμερομισθία της 'Ελλάδας. 'Η περίοδος για την παραγωγή μεταξιού υπολογίζεται σε 80 ήμερες το χρόνο με ήμερομισθία δύο τεχνιτών και ενός «βαναύσου» που περιστρέφει την άνέμη προς 3,50, 2 και 1 δρχ., που θα μπορούσαν να έλαττωθούν στις 3, 1,80 και 0,80 δρχ. αντίστοιχως⁴². Παρατηρούμε ότι τα μεροκάματα της παραγωγής μεταξιού από το 1837 έχουν διατηρηθεί σε ύψηλά επίπεδα. Το ίδιο διαπιστώνεται και σε μια άλλη σύγχρονη απόπειρα σύστασης σκωληκτοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου στο Ναύπλιο από τον 'Οθωνα Γρόπιους, στο όποιο για 100 ήμερες παραγωγής μεταξιού υπολογίζονται γυναικεία ήμερομισθία προς 3 δρχ. και του «βαναύσου» προς 2 δρχ.⁴³ 'Η μικρή αγορά εργασίας του αγροτικού πελοποννησιακού χώρου όριοθετεί όλες αυτές τις επιχειρηματικές προσπάθειες.

Όστόσο το ζεύγος των ιταλών αρχιτεχνιτών της παραγωγής μεταξιού θα βρεί μια εύτυχέστερη στιγμή συνάντησης με την έλληνική μεταξουργία, στον Πειραιά πλέον. Μέσα από τη διαδικασία εκβιομηχάνισης του έλληνικού χώρου, όταν το μετάξι του Fossombrone έχει πλέον έξοντωθεί από τον ανταγωνισμό της ιταλικής αγοράς, ή τεχνονομία κατασκευής μεταξιού κατά τη μέθοδο του Fossombrone θ' αναγνωριστεί στα 'Ολύμπια του 1859, στα όποια βραβεύονται τα καλύτερα έλληνικά προϊόντα της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Στον έλληικό διαγωνισμό, στον τομέα του μεταξιού βραβεύονται με χρυσό βραβείο ο πρωτοπόρος της έλληνικής μεταξουργίας Κωνσταντίνος Δουρούτης, «ή σηρικη έταιρία» του άδελφού του στην 'Αθήνα, καθώς και ο Λουκάς Ράλλης. Με άργυρο μετάλλιο βραβεύεται ο Παναγιώτης Παπιολάκης για το

ο Loviselli πήγε ξανά στη Σπάρτη για να βρεί τους κατάλληλους τεχνίτες γι' αυτό το μεταξουργείο. 'Εφ. 'Ανεξάρτητος παρ., 'Αθήνα 6 'Οκτ. 1842.

40. Δ.Α.Ν., 1846, φκ. X 47.

41. 'Ο.π., σμ. 39.

42. Ν. Λοβιζέλλης, 'Εγχειρίδιον..., 1, 7, 10.

43. Βλ. το φυλλάδιο: 'Εταιρία έτερορρυθμος προς σύστασιν ενός προτύπου σκωληκτοτροφείου και μεταξοκλωστηρίου έν Ναυπλίω υπό την έταιρικήν έπωνυμίαν 'Οθων Γρόπιους και Σία, 'Αθήνα 1845.

μεταξουργείο του στον Πειραιά και η Teresa Loviselli. Ξεχωριστή σημείωση γι' αυτήν ανέφερε ότι η Ιταλίδα γνώριζε καλά την κουκουλοτροφία και την παραγωγή μεταξίου και ότι ήταν έγκρατεστημένη πριν από 22 χρόνια στην Ελλάδα όπου με επιτυχία διηύθυνε διάφορα ελληνικά μεταξουργεία. Ίδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει γι' αυτό το μεταξουργείο του Π. Παπιολάκη μιὰ πού η τύχη των Loviselli ήταν στενά συνδεδεμένη μ' αυτό. Ήταν έγκρατεστημένο στην περιοχή της καθολικής εκκλησίας στον Πειραιά: αποτελείτο από τρία δωμάτια με 15 καζάνια και ήταν άτμοκίνητο. Ή έναρξη λειτουργίας του, πριν από τὰ Ὀλύμπια τοῦ 1859, δὲν ἐντοπίστηκε, ὅμως τὸ 1860 εἶχε κιόλας κλείσει. Ὁ Παπιολάκης, ὑπερχρεωμένος, ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσει τὰ ἐνυπόθηκα δάνειά του. Μέσα στὸ φάκελο τῆς ὑπόθεσης διασώθηκε καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τῆς Teresa Loviselli, ἣ ὁποία ὡς διαχειρίστρια τοῦ μεταξουργείου καὶ συντηρῶντας ἡ ἴδια πολυμελὴ οἰκογένεια ζητοῦσε εὐνοϊκοὺς ὅρους διαπραγμάτευσης ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε.⁴⁴ Ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἐργασιακὴ τῆς σχέσι· ἡ ἱστορία τῆς καθρεφτίζει τὴν πορεία τῶν πρώτων μεταξουργείων στὸ ἐλληνικὸ κράτος.

Ἀς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὸν Nicola Loviselli. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπαγγελματικὲς ἀπογοητεύσεις τοῦ στὴν, Ἑλλάδα ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βοήθησε θετικὰ καὶ ἡ ἔντονη πολιτικὴ περίοδος τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1848 στὰ ἰταλικά κρατίδια. Ὁ ἰταλὸς ἀρχιτεχνίτης κουβαλοῦσε στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποταμιευμένη τεχνογνωσία, καὶ τὴν πολιτικὴ του ἰδεολογία. Θὰ ἦταν ἐπισημὰς νὰ τὸν κατατάξουμε στὸν «ἀριστερὸ» πολιτικὸ χῶρο μόνον ἐπειδὴ ζητοῦσε νὰ διασφαλίσαι τὰ ἐργασιακά του δικαιώματα ἀπὸ τὸν Δουρούτη. Ἐξἄλλου ἡ κλειστὴ συντεχνιακὴ ὀργάνωση πολλῶν εἰδικευμένων τεχνιτῶν ὀδηγοῦσε σὲ συντηρητικὲς νοοτροπίες, πού στηρίζονταν στὶς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις τῶν ἐργαζομένων⁴⁵.

Μιὰ σύντομη σύνδεση μὲ τὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ κατάσταση, ἰδιαίτερα στὸ παπικὸ κράτος, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Loviselli. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ ὁμάδα τῶν Ἰταλῶν τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὸ 1821 καὶ τὸ 1831, παρακολοῦθοῦσε τὰ πολιτικὰ γεγονότα στὰ ἰταλικά κρατίδια ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ τύπο. Στὸ διάστημα 1846-1847 μιὰ σειρά πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις εἶχαν σφραγίσαι τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὸν ἰταλικὸ χῶρο. Μεταξὺ αὐτῶν σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακήρυξη τοῦ φιλελεύθερου καταρχὴν πάπα Πίου Θ'. Μετὰ τὸ 1847 εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ παπικὸ κράτος ἡ Consulta di Stato, ἕνα μικρὸ κοινοβούλιο μὲ αξιόλογους πολιτικούς, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἡ διοίκηση τοῦ κράτους εἶχε περάσει στὰ χέρια τοῦ κλήρου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ προκάλεσε λαϊκὲς κινητοποιήσεις ἐναντίον τῶν ἡ-

44. Ἡ ἴδια σημείωνε ὅτι λίγο καιρὸ μετὰ τὴν εἰσχωγὴ τῆς νέας μηχανῆς, στὴν ὁποία εἶχε συμμετάσχει οικονομικά, τὸ μεταξουργεῖο ἔκλεισε καὶ ἔμεινε ἄνεργη. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Χ. Δάνεια, ΙΓ. Ἐξοφλημένα, φκ. 121 (1860, π-ρ) ὑπόθεση Παπιολάκη.

45. R. Samuel, «The workshop of the world...». 13.

σουιτών και τών αυστριακών. Τις παραμονές του 1848 ή γενική αναταραχή στα Ιταλικά κρατίδια προκαλούσε φόβους στη μερίδα τών μετριοπαθών πολιτικών (moderati)⁴⁶, ιδιαίτερα ως προς τὸ λαϊκὸ γόητρο τοῦ πάπα Πίου Θ', ὁ ὁποῖος δὲν ἐκπληρούσε πιά τις προσδοκίες τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Τὸν Δεκέμβριο 1848 ἡ ρωμαϊκὴ ἐπανάσταση ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ συγκαλέσει συνέλευση ἐκλεγμένη μετὰ καθολικὴ ψῆφο καὶ στὴ συνέχεια ν' ἀνακηρύξει τὴ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία (9 Φεβρ.-30 Ἰουν. 1849). Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848 στὰ Ιταλικά κρατίδια εἶχαν ἀναδείξει τις τοπικὲς ἰδιαιτερότητες τών ἐπαναστατικῶν κυβερνήσεων. Ἴδιαίτερα φανερὴ ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ βασιλείου τῆς Σαρδηνίας, τὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ὀριστικὴ κάμψη τοῦ νεογουελφισμοῦ ἀποτελοῦσε πλέον τὸ δυνατό χαρτί στὴν πολιτικὴ τών μετριοπαθῶν⁴⁷.

Στὴν Ἀθήνα ἡ Ιταλικὴ παροικία εἶχε γιορτάσει μετ' ἐνθουσιασμό τὴν πρώτη ἐπέτειο τῆς ἀνακήρυξης τοῦ πάπα Πίου Θ' τὸ 1847. Ἡ περιγραφή τῆς τελετῆς δίνεται ἀπὸ τὸν παπικὸ πρόξενο στὸ ἑλληνικὸ κράτος, τὸν Domenico Moretti. Μεταξὺ τών ὀμιλητῶν ἦταν καὶ ὁ Nicola Loviselli. Ἀρχίζει ὁμως νὰ γίνεταί αἰσθητὴ μιὰ ἔντονη ἀντιπαράθεση μεταξὺ μίας ὁμάδας Ἰταλῶν τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ παπικοῦ προξένου, ὅταν τριάντα ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες ὑπογράφουν μιὰ προκήρυξη ἐναντίον του. Ἀπὸ τις πρώτες ὑπογραφές εἶναι αὐτὴ τοῦ Loviselli, ὡς πρώην παπικοῦ ὑποπροξένου καὶ διευθυντῆ μεταξουργείων στὴν Ἐλλάδα⁴⁸.

Στὸ μεταξὺ ξεσποῦν οἱ ἐξεγέρσεις τοῦ 1848 στὴν Ἰταλία καὶ ἀρκετοὶ Ἰταλοὶ τῆς Ἀθήνας ζητοῦν νὰ ἐπαναπατριθοῦν —καὶ ὁ Loviselli— γιὰ νὰ πολεμήσουν ὡς ἔθελοντές. Ὁ παπικὸς πρόξενος θορυβεῖται μ' αὐτὲς τις κινήσεις⁴⁹. Ὁ Loviselli τελικὰ δὲν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, ἀλλὰ ἀντίθετα δραστηριοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς ἰταλόγλωσσης ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano» τὸν Ἰούλιο 1848⁵⁰. Μέσα ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας περνοῦν εἰδησιογραφικὲς πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις γιὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία, καὶ στὴν τελευταία σελίδα ἀφιερῶνονται στῆλες στὴν ἑλληνικὴ εἰδησιογραφία.

46. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τους βλ. L. Salvatorelli, *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*, γ' ἔκδ., Τορίνο 1942, 259-260.

47. Γιὰ τὰ γεγονότα στὴν Ἰταλία αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. τὸν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ *Bibliografia dell'età del Risorgimento. In onore di A.M. Ghisalberti*, τ. II, Φλωρεντία 1972, 175-260. Συνοπτικὰ βλ. G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, τ. 3: La rivoluzione nazionale (1846-1849), Feltrinelli Economica, Μιλάνο 1979.

48. Βλ. προξενικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1847. Archivio Segreto Vaticano (A.S.V.), Segreteria di Stato, rubrica 292, 1848, τχ. 1.

49. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2104, 6 Ἰουλίου 1848.

50. Δὲν ἐντόπισα φύλλα αὐτῆς τῆς ἐφημερίδας σὲ ἀθηναϊκὴ βιβλιοθήκη ἢ συλλογῇ. Φύλλα τῆς ἐφημερίδας συνοδεύουν τις ἀναφορὲς τοῦ παπικοῦ προξένου πρὸς τὸ Βατικανό. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2112, 15 Ἰουλίου 1848.

‘Η άρση τῆς λαϊκῆς υποστήριξης ἀπὸ τὸν Πίο Θ’ γίνεται αισθητὴ καὶ στὴν ‘Ελλάδα, ὁπότε ὁ Loviselli στρέφεται ἐναντίον του⁵¹. ‘Η πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἰταλικῆς παροικίας στὸ ἐλληνικὸ κράτος καὶ οἱ σχέσεις τῶν πρωταγωνιστῶν μὲ τὴν πολιτικὴ τους κοιτίδα θ’ ἄνοιγαν μεγάλη ἐμβόλιμη παρένθεση ἐδῶ. Σημειώνουμε ἀπλῶς τὴν ὀλοκληρωτικὴ πλέον ρῆξη μὲ τὸν παπικὸ πρόξενο, ἐκπρόσωπο τῆς συντηρητικῆς ἰησουίτικης πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἀλληλέγγυου μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς Propaganda Fide στὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁵².

Οἱ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Loviselli στὴν ἐφημερίδα ἀνήκουν στὸ ρεῦμα ποὺ προσανατολίζεται στὴν πολιτικὴ προοπτικὴ τοῦ Βασιλείου τῆς Σαρδηνίας καὶ εἶναι: ὁ σαρδικὸς πρόξενος Paolo Peloso, ὁ κόμης Alerino Palma di Cesnola καὶ ὁ Carlo Saltara. ‘Ο πρῶτος ὡς διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Πιεμόντε στὸ ἐλληνικὸ κράτος, στὴν ἐπέτειο ἀνακήρυξης τοῦ Carlo Alberto ὀργάνωσε γιορτὴ στὶς 2 ‘Οκτωβρίου 1848 στὸν Πειραιᾶ ἀποκλείοντας τὸν καθολικὸ ἱερέα τῆς Propaganda Fide. Εἶχε καλέσει μόνον τοὺς γνωστούς του σαρδικούς ὑπάρχους, μερικὸς Βενετούς καὶ τὴν ὁμάδα τῆς ἐφημερίδας «Il Novellista Italiano»⁵³. ‘Ο πιεμοντέζος κόμης Palma εἶναι ἴσως ὁ σημαντικότερος ‘Ιταλὸς ποὺ παρέμεινε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 1821. ‘Ο Palma — ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου στὸ Μεσολόγγι καὶ δικαστὴς στὴ Σύρο ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1851 — σημάδεψε τὸ νομικὸ θεσμικὸ πλαίσιο στὴν ‘Ελλάδα⁵⁴. ‘Ο Carlo Saltara, ναυτικὸς ἀπὸ τὴν ‘Αγκώνα, συνδέεται στὴν ‘Ελλάδα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δουρούτη⁵⁵.

Αὐτὴ ἡ συντροφιά τῶν ‘Ιταλῶν πιέζει τὸν ἐπίσημο παπικὸ πρόξενο στὴν ‘Αθήνα, εὐνοημένη ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς ἀλλαγές τοῦ 1848 στὴ Ρώμη⁵⁶. Στὶς 9 Φεβρουαρίου κυκλοφόρησε ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς παπικοὺς ἀντιπροσώπους καὶ

51. A.S.V., S.S., γ. 292, 1848, τχ. 2, ἀρ. 2125, 7 Αὐγούστου 1848.

52. Archivio Storico della Santa Congregazione «De Propaganda Fide», Scritture riferite nei Congressi, Grecia, Arcipelago e Candia, 1847-1849, τ. 44, 248-254, ‘Αθήνα 8 Αὐγούστου 1847.

53. A.S.V., S.S., γ. 165, 1848, τχ. 56, ἀρ. 2159, 6 ‘Οκτωβρίου 1848.

54. Γιὰ τὴ δραστηριότητά του στὴν ‘Ελλάδα ἀπὸ τὸ 1824 βλ. W. St. Clair, *That Greece might still be free*, Λονδίνο 1972, 253-255. ‘Επίσης ‘Αν. Α. Λιγνάδης, *Τὸ πρῶτο δάνειον τῆς ἀνεξαρτησίας*, ‘Αθήνα 1970, passim. Νεκρολογία του στὴ Σύρο ἔγραψε ὁ Marco Antonio Canini, *Vinght ans d'exil par M. A. Canini émigré venitien*, Παρίσι 1868, 101-104 καὶ F. Giuda, *L'Italia e il Risorgimento balcanico*. Marco Antonio Canini, Ρώμη, 64-65.

55. ‘Απὸ μία ἀπόπειρα ἐκμετάλλευσης τοῦ λευκόλιθου στὸ μοναστήρι ‘Αγ. Νικόλαος στὸ Γαλατάκι τῆς Εὐβοίας σώζεται τὸ σχέδιο συμφωνητικοῦ, χωρὶς ἡμερομηνία, μεταξὺ τοῦ Carlo Saltara, τοῦ Alessandro Dobbetti, τῶν Ν. [Μπατῆ], Ε. Γαροφαλιά, Α. ‘Αβέρωφ καθὼς καὶ τῶν Κ. Δουρούτη καὶ Α. Ράλλη ποὺ διαθέτουν τὸ ἀπαραίτητο κεφάλαιο μὲ ἐτήσιο ἐπιτόκιο 8%. Ε.Λ.Ι.Α., ἀρχεῖο Δουρούτη, φκ. 18, 1846. ‘Απὸ τὸ λευκόλιθο (carbonate de magnésie) γίνονται πυρίμαχα τοῦβλα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση κλιβάνων μεγάλων θερμοκρασίας. Σπ. Παγανέλης, «‘Η ‘Ελλάς ἐν Σικιάγῳ», ‘Εστία, 1893, 275.

56. A.S.V., S.S. Corrispondenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2226, 17 Φεβρουαρίου 1849. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὁ πάπας Πίος Θ’ εἶχε καταφύγει στὴν Gaeta.

προξένους στο έξωτερικό για ν' αναγνωρίσουν την Ρωμαϊκή Δημοκρατία⁵⁷. Λίγο αργότερα ανακηρύσσεται εκπρόσωπος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας στο ἑλληνικό κράτος ὁ Carlo Saltara⁵⁸. Ἀμέσως ἀρχίζει ἕνας ἀγώνας τοῦ παλαιοῦ παπικοῦ προξένου ἐναντίον του, ὥστε νὰ μὴν ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὸ ἑλληνικό κράτος. Κύριος ὑποστηρικτῆς τοῦ Saltara σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Δουρουτῆς⁵⁹. Ἡ παλιὰ σχέση τῆς οἰκογένειας Δουρουτῆ μετὰ τὸ παπικό κράτος καὶ μάλιστα μετὰ τὴν Ἀγκώνα ἔχει δημιουργήσει ἰσχυροὺς δεσμοὺς μετὰ τὸ χῶρο καὶ τὰ πρόσωπα. Μιὰ ἔκφραση αὐτῆς τῆς σχέσης εἶναι καὶ ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἀγκωνίτη ναυτικοῦ ἀπὸ τὸν Δουρουτῆ⁶⁰.

Στὸ μεταξὺ διάφορα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα ἔπρεπε νὰ διεκπεραιωθοῦν ἀπὸ τὸ παπικό προξενεῖο, ὅπως τὰ διαβατήρια τῶν Ἰταλῶν ποὺ ἔφταναν στοῦ ἑλληνικοῦ κράτος ἢ τὰ πιστοποιητικὰ τῶν πλοίων μετὰ παπικὴ σημαία. Ὁ Δουρουτῆς εἶχε πλοῖα μετὰ παπικὴ σημαία ποὺ εἶχαν ὑψώσει τὴ σημαία τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας. Ὁ Carlo Rusconi, ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, καὶ ὁ Carlo Saltara ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν παπικό πρόξενο νὰ παραδώσει τὸ ἀρχεῖο τοῦ προξενείου⁶¹.

Τὰ πολεμικὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀνατροπὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1849 ἦταν καταλυτικὰ καὶ γιὰ τὴν ἰταλικὴ παροικία στὴν Ἑλλάδα. Ἰταλοὶ πρόσφυγες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συρρέουν — καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν —, ὁ Carlo Saltara ὅμως ἐτοιμαζόταν νὰ φύγει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη⁶². Ὁ Nicola Loviselli ἀμέσως μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας σταμάτησε τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας του γιὰ νὰ τὴν ξαναεῴσει τὸν Ὀκτώβριο 1849, μετὰ τὸν τίτλο «Il Corriere Italiano»⁶³. Οἱ κύριοι ὑπο-

57. Ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 155 ἀρχίζει «Ἡ Παπωσύνη ἔπесе [...], συνημμένη στὴν παπικὴ ἀλληλογραφία A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2227, 27 Φεβρουαρίου 1849. Ὁ παπικὸς πρόξενος ζητοῦσε ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐγκυκλίου A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2228, 28 Φεβρουαρίου 1849.

58. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2232, 7 Μαρτίου 1849.

59. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2239, 27 Μαρτίου 1849.

60. Ὁ παπικὸς πρόξενος γράφει ὀργισμένες ἀναφορὲς ἐναντίον τοῦ Carlo Saltara ὑποστηρίζοντας ὅτι βρισκόταν μιὰ δεκετία στὴν Ἑλλάδα σὲ ἐλεεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ βεβαίως ὅτι ἦταν ἐγγεγραμμένος στοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τῆς Ἀγκώνας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2241, 2 Ἀπριλίου 1849.

61. Ὁ Saltara εἶχε πάρει καὶ ἕνα ποσό γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς νέας προξενικῆς ἀντιπροσωπείας. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2243, 7 Ἀπριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 700, 17 Μαρτίου. Ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2249, 17 Ἀπριλίου 1849 καὶ συνημμένη ἐπιστολὴ τοῦ Saltara ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀρ. 2, 31 Μαρτίου 1849.

62. A.S.V., S.S., 1840, γ. 165, τχ. 7, ἀρ. 2326, 27 Σεπτεμβρίου 1849.

63. Οὔτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐφημερίδα ἐντόπισα φύλλα στὴν Ἀθήνα. A.S.V., S.S., 1849, γ. 165, τχ.

στηρικτές και σ' αυτή την εφημερίδα, που δεν πρέπει να ξεπέρασε τόν ένα χρόνο κυκλοφορίας, παραμένουν τὰ ἴδια πρόσωπα. Ὁ παπικός πρόξενος καὶ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία καταφέρεται ἐναντίον τοῦ ἀσεβῆ σαρκικοῦ προξένου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὑποστήριζε, εἶχε τρομοκρατήσει ἀρκετοὺς καθολικοὺς κληρικούς, καθὼς καὶ ἐναντίον τοῦ Palma ποὺ εἶχε καταφέρει νὰ ἀποκτήσει ὑψηλὴ θέση στὸ ἐλληνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο χαρακτήριζε «βασιλείο τῶν τυφλῶν»⁶⁴.

Τὰ ἐπαναστατικὰ πειράματα τοῦ 1848 εἶχαν τελειώσει μὲ ἧττα. Ἡ μοναδικὴ προοπτικὴ στὸ ἰταλικὸ ἐθνικὸ πρόβλημα ἦταν πλέον τὸ Πιεμόντε. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Loviselli εἶχε ζητήσει οἰκονομικὴ συνδρομὴ γιὰ τὶς δύο ἐφημερίδες τοῦ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τοῦ Πιεμόντε, Vincenzo Gioberti, καταγγέλλοντας τὸν ἱερέα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα, τὸν παπικὸ πρόξενο, τὸν πρόξενο τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ τὸν πρόξενο τῆς Τοσκάνης γιὰ τὴν πολιτικὴ τους ἐναντίον τοῦ Carlo Alberto⁶⁵. Τὸ πολιτικὸ ὄραμα τῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης μέσα ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης εἶχε ἀρχίσει νὰ σβῆνει στὴν Ἰταλία. Οἱ μετριοπαθεῖς μὲ τὶς φιλελεύθερες πολιτικὲς ἀπόψεις τους θὰ λύσουν τὸ ἰταλικὸ ἐθνικὸ πρόβλημα μέσα ἀπὸ τὸ ρεφορμισμὸ καὶ τὶς φιλελεύθερες συνταγματικὲς ἀρχές. Ἔτσι καὶ στὴν ἰταλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὸ βᾶρος πέφτει στὴν Ἀγγλία καὶ στὸ Βέλγιο παρά στὴ Γαλλία⁶⁶. Μ' αὐτὸ τὸ πολιτικὸ ρεῦμα ἐναρμονίζεται καὶ ὁ Loviselli στὴν Ἀθήνα ἐκδίδοντας τὸ 1862 τὸ φυλλάδιο: «Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος», ἀφιερωμένο στὸν Δ. Χρηστίδη. Τὸ ἀγγλικὸ πολιτικὸ πρότυπο εἶναι πιά φανερό: «ἡ Ἀγγλία πρώτη ἔδωκε παράδειγμα σειρᾶς ἰδεῶν μορφοῦσα κυβερνήσιν μικτὴν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῶν φατριῶν. Τοῦτο ἤρκεσε ὅπως διεγείρῃ ἐν Γαλλίᾳ τὴν Ἀγγλομανίαν καὶ τὸ λοιπὸν τῆς Εὐρώπης παραδεχθῆ τὴν πολιτικὴν της, ἀγνωρίζον αὐτῆς τὰς ἀπείρους ὠφελείας»⁶⁷.

Οἱ ἐθνικὲς ἰδιαιτερότητες ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη τοῦ νεαροῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἐπιτυχὴ ἐμπέδωση τῆς ἰταλικῆς τεχνογνωσίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἡ ἀδύναμη ἐνσωμάτωση τοῦ Nicola Loviselli καὶ τοῦ Carlo

7, ἀρ. 2342, 17 Ὀκτωβρίου 1849 καὶ Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2349, 27 Ὀκτωβρίου 1849.

64. A.S.V., S.S., Corrispodenza di Gaeta e Portici, 1848-1850, γ. 165, τχ. 38, ἀρ. 2358, 6 Νοεμβρίου 1849.

65. L. Piccioni, «Un giornalista italiano in Grecia (dal carteggio giobertiano)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Annuario del R. Liceo - Ginnasio «Severino Grattoni»*, 1928-29, 1-4.

66. Emilia Morelli, *1849-1859. I dieci anni che fecero l'Italia*, Φλωρεντία 1977, 8-9. Ἐξάλλου μετὰ τὴν ἐξέωση τοῦ Ὄθωνα ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη βαρῦτητα στὴν Ἑλλάδα, ἀποκλείοντας καὶ τὴν ἰταλικὴ ὑποψηφιότητα στὸν ἐλληνικὸ θρόνο: Α. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, 196-21.

67. Ν. Λοβιζέλλης, *Σκέψεις πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἐπὶ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος*, Ἀθήνα 1862, ε'-στ'.

Saltara στὸν ἑλληνικὸ χῶρο θὰ πλαισιώσει τὴν ἀποτυχία τοῦ «ἰταλικοῦ» μεταξουργείου τοῦ Κωνσταντίνου Δουρούτη. Ὁ Ἕλληνας ἐπιχειρηματίας μὲ τὶς ἰταλικὲς διασυνδέσεις θὰ μείνει μετέωρος στὶς οἰκονομικὲς τοῦ προσπάθειες στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ νὰ βρεῖ ἀργότερα προσφορότερο ἔδαφος: ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ἀφομοίωσης δυτικῶν προτύπων.